

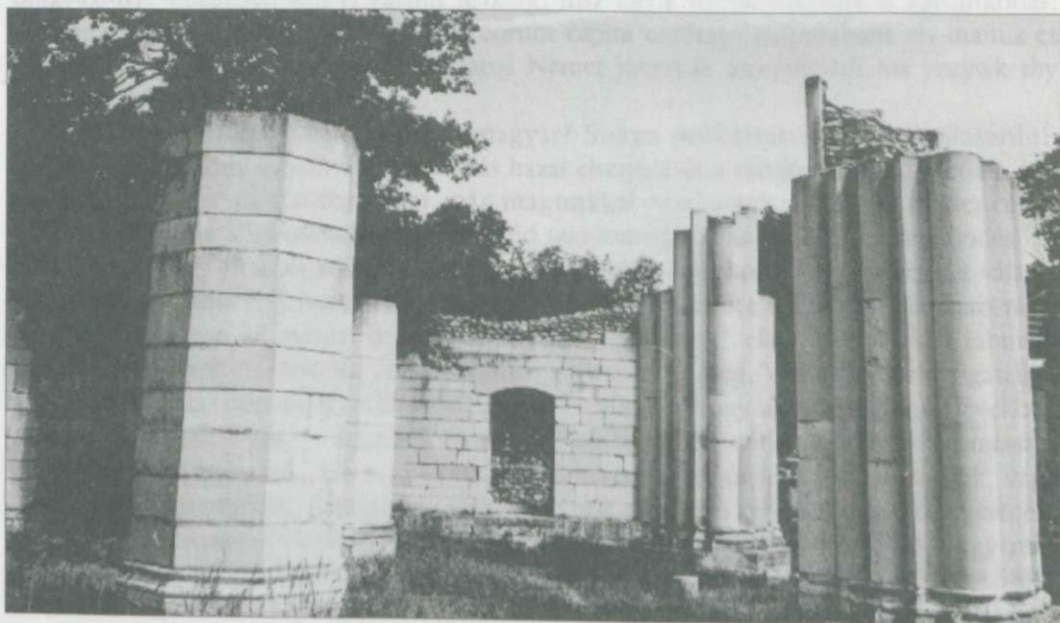
A szentkereszti rom

Ajánlat

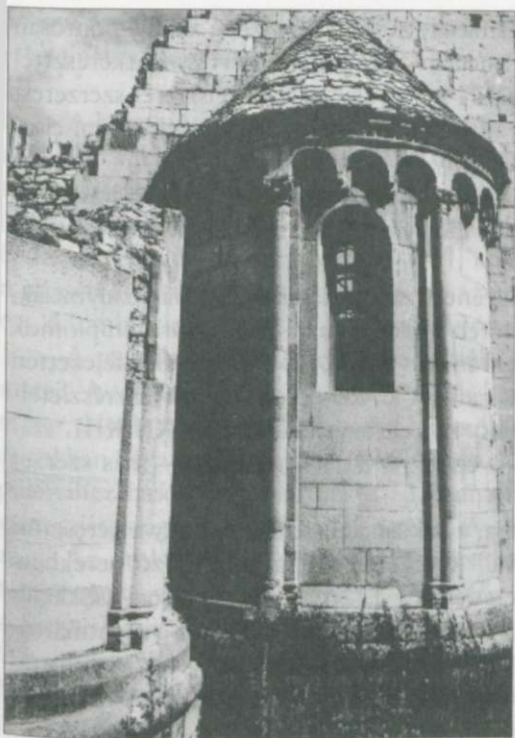
Aki még nem járt erre, annak hihetetlen, a táj ismerőjének viszont természetes a megállapítás: a Fejér és Komárom-Esztergom megyék határán húzódó Vértes az ország legvadregényesebb, emberi kéztől legérintetlenebb hegysége. Az erdők mélyén a mai napig mindösszesen három apró falu bújik meg. Szomorú századunk persze itt hagyta nyomait: a fák fölé aknatorony magasodik (amelynek a rozsda a mohája), elhagyott bányáépületek, elhordatlan meddőhányó és betemetetlen külszíni fejtés zavarják ártatlanul a természetben gyönyörködő vándort, tanúskodván az egykori iparról... Hasonló, málló és omladozó sorsuk, az idő vasfoga, no meg az ember műkedvelő természete ellen küzd hosszú, hosszú évszázadok óta a Vértes tucatnyi történelmi emléke. Állapotukat a még felfedezhető (Oroszlánkő vára, Gerencsértvár) és a már fellelhetetlen (Szentgyörgyvár) jelzőkkel minősíthetjük; a tisztessen helyreállított Gesztes csupán a szabályt erősítő kivétel.

A Csák nemzetség azonban nemcsak ezeket a – komárom-féhevári országot ellenőrző – várakat emelte a Vértesben. Lelkük épülésére alapították a XII. század közepén Vértesszentkereszt bencés monostorát, amelynek mintegy fél évszázaddal később készült el romjaiban is tekintélyes méretű egyháza.

Vértesszentkereszt történetének pontos feldolgozását szinte lehetetlenné teszi az a tény, hogy „Szentkereszt” vagy „Keresztúr” nevű település éppen ötvenkettő volt a történelmi Magyarországon¹ (Megkülönböztető előnevüket csak a századfordulón történt hivatalos rendezéskor kapták.) Nem a kereszt a szent, hanem az azon megfeszített Jézus. Benkőtől tudjuk, hogy a szentek urazása a régi magyar nyelvben gyakori.² (Lásd többek között a Halotti Beszéd „szent peter urot” alakját!), és hogy a „keresztúr” latin mintáktól

A középső pillérek és az északi kapu

függetlenül kialakult, magyar méltóságjelölő forma. A XII-XIII. században a templomok egész sorát szentelték Jézus tiszteletére; így módon ezen helységek is egyházuk védőszentjének nevét kapták.³ Már korai valószínűsíthető okleveles említésének egyikében „Sancta Crux de Wirthis” alakban szerepel, de a Vértes előtagban sem bízhatunk, mert – amint ezt Náczy József kimutatta – a középkori Magyarországon sok esetben ezzel a névvel illették a mai Vértesen túl a Gerecsét és a Pilist is.⁴

Mindenesetre a tiszteletreméltó Rupp Jakab súlyosan téved, amikor a Vértesszentkeresztben a XV. század elejétől birtokos Rozgonyiakat tartja a monostor alapítójának.⁵ Közel háromszáz évvel korábban, 1146-ban Forco (Győrffynél Fulco⁶) hospes végrendeletében „Ugrin comes monostorának, mely a Vértesen fekszik”, réteket és egy négy márkán vásárolt szántóföldet ajándékozott.⁷ Forco külön testálta vagyonát a szentmártoni (pannonhalmi) egyháznak, és

külön a vértesi monostornak, tehát a nyilvánvalóan bencés szerzeteseknek ekkor itt még nem volt templomuk. A templom meglétéről (és nem elkészültéről!) tanúskodó első oklevelek 1231-ben, majd 1236-ban keletkeztek: Csák Miklós említi újabb végrendeletében Sancta Crux egyházát.⁸ A monostor hamar jelentőssé vált, ezt bizonyítja, hogy apátja 1226-ban III. Honorius, 1236-ban pedig IX. Gergely pápa megbízásából egyházi pereket (dézsmaper, ill. szentségtörés vádja) vizsgált ki.

1276. március 21-én IV. László király Vértesszentkeresztől keltezett oklevelet.

Csák Máté halála (1321) után Károly Róbert mindent megtett, hogy az egykori Csák-uradalmat megkaparintsa, ami 1326-ban a Csák nembeli István fiai vértesi birtokaik elcseserélésével sikerült is. A XIV. század közepére a Csák nembeli leszármazottak, amint az a kegyurak névkölcsonzásánál gyakran előfordult, a Keresztúri előnevet vették fel.

A vértesszentkeresztúri apát utoljára 1438-ban Győrvármegyében intézkedett, pápai megbízásból, fontos egyházi ügyben. Az apátság – nem utolsósorban a szüntelen pereskedés miatt – Mátyás korára elvesztette korábbi jelentőségét. 1478-ban a király – IV. Sixtus (Sükkösd) pápa jóváhagyásával – az elnéptelenedett monostort, amelyben évek óta nem volt istentisztelet, a székesfehérvári Szent Margitról elnevezett domonkosoknak adta.⁹ 1495-ben a Keresztúr egy része Gerencsérvár tartozékaiként Bakócz Tamásra szállt.

Továbbra is birtokper birtokpert követett, amelynek csak az 1543. évi török pusztítás vetett véget. Vértesszentkeresztúr elnéptelenedett.

A kevés forrás és az annál több bizonytalanság miatt azt sem állíthatjuk teljes meggyőződéssel, hogy az apátság 1146 és 1478 között mindvégig bencés kezelésben volt. Ide kívánczik Hervay L. Ferenc a ciszterciek jeles ismerőjének legújabb feltevése is. Művé-

ben¹⁰ a – létezésében jó néhány forrással alátámasztott, de földrajzilag eddig pontosan meg nem határozott – cisztercita „Sanctae Cruce in Hungariát” Vértesszentkereszttel azonosítja. Teljesen bizonyos, hogy II. András 1214-ben egy cikádori ciszterci szerzetest egy bencés monostor apátjává tett, és hogy ugyanebben az évben Szentkereszt néven ciszterci monostort alapítottak. Ezt a feltételezést Györffy is valószínűsíti.¹¹

A magunk szerény polcán a ciszterci Vértesszentkereszt-elméletet nem véleményezhetjük. Legfeljebb egy-egy, a feltételezést erősítő illetve gyengítő adattal érzékeltethetjük a kérdés roppant bizonytalanságát.

A Szentkereszttel foglalkozó művészettörténeti ismertetések váltig hangsúlyozzák, hogy a templom több építészeti megoldása kivételt képez a hazai románkori templomok sorában.¹² Kozák Éva a gondosan bizonyított francia vonatkozásokon belül kifejezetten „ciszter jelleget” fedez fel a főhajó pilléreinek akantusz levelekből kialakított frízrészelekeinél és bordáinak díszítésében.¹³ Ehhez persze hozzá kell tennünk, hogy a XII-XIII. század fordulóján uralkodó franciás ciszterci stíl – éppen divat jellege miatt – más szerzet épületén is megjelenhetett.

Azonban a csekély számú forrást olvasgatva, a laikusnak is feltűnik, hogy a keresztúri apát a bakonybéli és szentmártoni „kollégájával” tevékenykedik a különböző perekben. Márpedig azok bencés volta – megkérdőjelezhetetlen! Az 1226-os esztendő sem csökkenti kétségeinket: nem valószínű, hogy a pápa akkor kérte fel a keresztúri apátot a szentmártoni főapát és a zágrábi püspök közötti dézsmaper kivizsgálására, amikor (a ciszterci forrás szerint) éppen vizsgálatot indított ugyanazon keresztúri apát ellen, mert az állítólag halálra verte egyik szerzetesét...

* * *

A környék csak 1687-ben, Csókakő elestekor szabadult fel a félhold uralma alól. Az amúgy is megromgálódott, lakatlan kolostor sorsa a következő században, a német és tót telepések érkezésekor, megpecsételődött. A betelepítés, az Esterházy Józseftől 1727-ben kezdeményezett gazdasági rendezés a Vértes vidékének fejlődését, és a műemlékek pusztulását eredményezte. Oroszlány, Bokod parasztházai, a nánai malomtöltés és a majki karmaduli kolostor – mind a vértes Árpád-kori emlékeinek köveiből épült. Szentkereszt művészien faragott köveit, az oszlopokat és szobrokat pedig az Esterházy grófok hordatták csákvári kastélyparkjukba és a tatai Cseke tó partjára, hogy ott azokból – az akkori divatot követve – romkertet varázsoljanak.

Sajghó Benedek főapát 1735-ben felemelte szavát a további rombolás ellen.¹⁴ A maradék kőkupac a dombtetőn maradt; bokrok, bozót és folyondár változtatta a tájat hosszú évtizedek során ősenyészetté. Szentkereszt emléke csak a domb nevében maradt meg, lassan a környékbeliek is elfeledték, hol volt az egykori „vörös klastrom”. A helyszín utolsó ismerői vezették ide a múlt század közepén Römer Flórist, aki vizsgálatai után az elragadtatás hangján nyilatkozott imígyen: „a vértesszentkereszti basilika unikum, gyönyörű faragványai valóban bámulatosak”.¹⁵ 1857-ben Mendl Lambert győri elemi- és rajztanár kutatta és rajzolta. Munkáját Náczy József és Csernó Geyza budapesti festőművész folytatták 1897-ben. Nekik köszönhetjük az első pontos felmérést; az oszlopokról, szobrokról készített rajzokat és a gondos alap- illetve nézetrajzokat. 1940-ben a műegyetem Építészeti Tanszéke újabb felméréseket végzett, a tragikusan fiatalon elhunyt Lux Géza vezetésével.¹⁶

A régészeti feltárásokat az Országos Műemléki Felügyelőség megbízásából Kozák Éva vezetésével 1964-ben kezdték meg, és folytatták '65, '67, '69 és 1970 nyarán. A

* * *

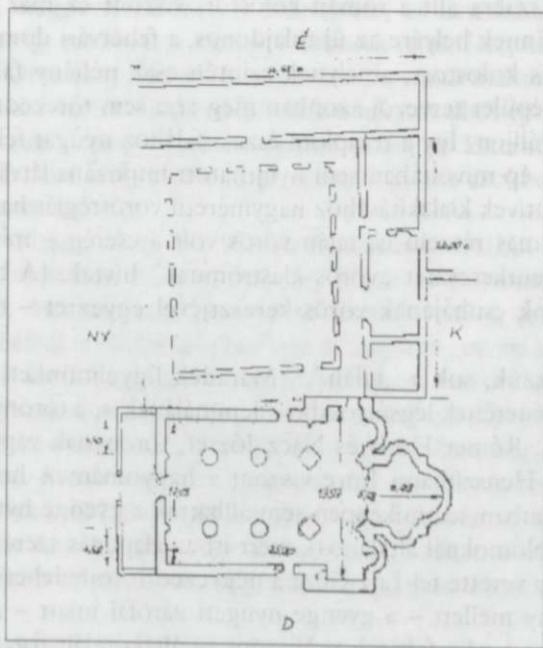
Ajánlat

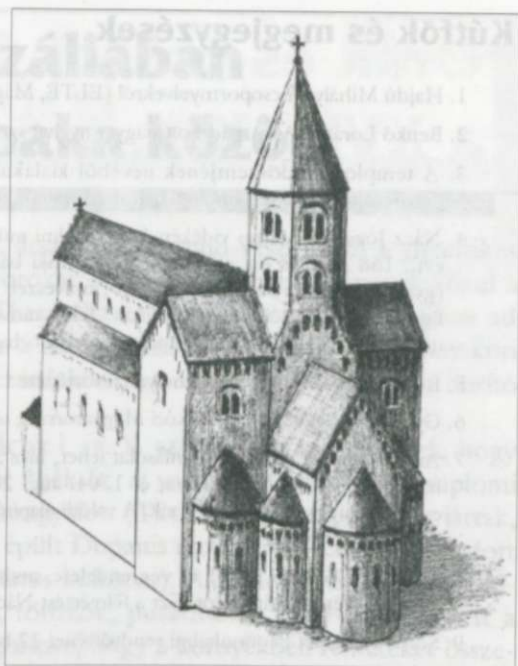
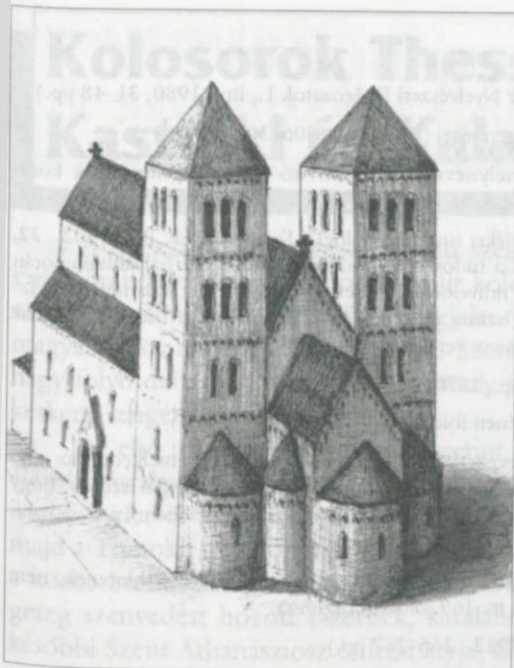
négyezeti pillérek a legerősebbek és legmélyebb alapozásúak) kijelenthetjük: torony csak a templom keleti oldalán állhatott. Nem kizárható a kereszthajó két oldalára emelt toronypár, de valószínűbb a négyezeti torony, amelyre a mellette álló, nála alacsonyabb lépcsőtornyokból lehetett feljutni. (Ezt a – hangsúlyozzuk, csupán – feltételezést erősíti a francia [Clermont-Ferrand, Notre Dame du Port; Toulouse, Saint Sernin] és a franciás stílusú, XIII. századi magyar [Kaloča II., Gyulafehérvár] példák. Talán a forrásban említett robbantás nyoma fedezhető fel a szentély külső falán is.)

Mennyi maradt meg szeretett emlékünkből? A hatvanas évekbeli régészeti feltárás kezdetekor a szentély falai 5–14, a nyugati zárófal 7–9 méter magasan állt. Az északi oldalon köves törmelékdomb emelkedett, míg a déli falakból szinte semmi sem maradt, hisz a telepések itt láttak alapos munkájukhoz. A középső pillérpár teljesen hiányzott, és a többinek is csak a lábazata csupaszkodott. A kolostorból csak a kerengő falai emelkedtek eltérő magasságban... A hazai középkori templomok sorában – szentélytípusával, négyezeti tornyával, a homlokzati toronypár és az urasági karzat elmaradásával – kivételt képező, és így kiemelkedő jelentőségű szentkereszt-i emlék helyreállítását nemcsak a lelkes érdeklődő, de a szakértő régész is indokoltnak tartotta. A „miből?” és „hogyan?” kérdésekre azonban máig nincsen válasz. Pedig túl a templomépítés nemes szándékán, egy ilyen munka lehetőséget biztosítana restaurátornak és építésznek egyaránt, művészi képességük megcsillantásához. De az eddig végzett újjáépítés csak két keserves hóst juttat eszünkbe: Sziszifuszt és Keleмент...

A Pálffy Mária grófnőnek köszönhetően²⁰ megmaradt faragott kövek, szobrok és domborművek – amelyek az Árpád-kori szobrászat lenyűgöző teljesítményéről tanúskodnak – megtekinthetők a tatai Kuny Domonkos Múzeum állandó kiállításán (főként a morókus teremőr nénik társaságában), néhány darab pedig Budapesten, a Galériában és a Nemzeti Múzeumban.

A templom és a kolostor alaprajza

A templom lehetséges formái: a kereszthajó két tornyával (balra),
illetve négyzeti toronnyal (jobbra)

Nincs felelőtlen ígéretünk az ajánlatunk elolvasása után esetleg még közelebből érdeklődő kedves olvasó számára. Gyalog csak az induljon útnak, aki eredményesen eligazodik a nem is mindig legfrissebb állapotokat rögzítő turistatérképen. Autóval Oroszlányt a sportpálya felé, a bokodi úton hagyjuk el. A bányászati múzeumnál fordulunk balra, és a kacsaringós, hepehupás üzemi úton kb. 5 km-t teszünk meg. A szénszállító szalag „keresztzése” utáni első mellékúton jobbra fordulunk. A közeli műemléket a sarkon álló fa törzsén turistajel tudatja. Még egy szállító szalagon „bújunk át”, majd rögtön jobbra, lendületesen emelkedő kavicsos úton haladva, az erdős dombtetőn érjük el úticélunkat.

Valóságos partizán az, aki beveszi a magányos kolostorromot...

A jóindulatú műemléki felügyelőség öles vaskerítéssel zárta el a hívatlan látogatók elől e műkincset. (Ettől ne riadjunk vissza: a felfedezés vágya egy embernyi rést feszített ezen!) Akár áthozhatnák a szomszédos Majk kamalduli kolostorának kapujáról azt a harmadfél évszázados domborművet, amelyen – amott érthető okból – a következő disztichon olvasható:

*„Absit ab hac porta sacrae turbator eremi
odit enim turbas turba sacrata deo”²¹*

Nagy Tamás²²

Kútfők és megjegyzések

1. Hajdú Mihály: A csoportnyelvekről (ELTE, Magyar Nyelvészeti Dolgozatok I., Bp., 1980, 31–48 pp.)
2. Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei (Bp., 1980, 306–307 pp.)
3. A templom védőszentjének nevéből kialakult helynevekre lásd: Kristó Gyula: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához (Acta Historica, Szeged, LV, 1976)
4. Náczy József: A Vértesszentkereszti templom történelmi emlékei (in.: Archeológiai Közlemények, Bp., 1902., 22. évf., 168 p., lásd ott a 6. jegyzetet!) Muki bácsi, a tudós vértessomló lelkész egész pályafutása során (gyakran álnéven) remek irodalom-, művészet- és művelődéstörténeti tanulmányokat, valamint egyházügyi és politikai cikkeket publikált. Jelen műve a szinte elfeledett régészeti folyóirat utolsó számának utolsó dolgozata. A történeti adatokat elsősorban innen vettük át.
5. Rupp Jakab: Magyarország helyrajzi története I. (Bp., 1870, 248 p.)
6. Györfly György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II. (Bp., 1987, 415 p.)
7. Az oklevél XII. századvégi másolat lehet, hisz a nevezett Csák Ugrin csak 1185-ben emelkedett az egyházi ranglétra felsőbb fokaira, és 1204. aug. 20. előtt fiatalon elhunyt, alig pár hónappal azután, hogy esztergomi érsekké választották. A valódi alapító az egyik őse lehetett a század első felében. Lásd: Náczy i. m. 168–169 pp.
8. Csák Miklós első, 1231-es végrendelete, amit általában az első okleveles említésnek tekintenek, nem nevezi nevén a templomot. Ezt a félreértést Náczy i. m. 169. oldalán tisztázza.
9. Sörös Pongrácz: Pannonhalmi rendtörténet 12 b. (1912., 266–267 pp.)
10. Hervay L. Ferenc: Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria (Roma, 1984, 120–124 pp.)
11. Lásd: Györfly i. m. 416 p.
12. Révhelyi Elemér: A vértesszentkereszti templom újszerű megjelenése Árpád-kori építészetünkben (Az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem tudományos ülésszakának előadásai. 1955. nov. 11–12., (Bp., 1957, 447–481 pp.); A. Kozák Éva: A vértesszentkereszti románkori templom feltárása (Archeológiai Értesítő, Bp., 1970, 272–289 pp.)
13. Lásd: Kozák Éva i. m. 275/9. jegyzetét és 281. oldalát!
14. Czinár Mór (Maurus Czinár): Monasteria ord. S. Benedicti (in.: Damiani Fuxhoffler... monasteriologiae regni Hungariae libri..., Pestini, 1858, 277 p.)
15. Rómer Flóris cikke in.: Győri Történelmi és régészeti füzetek II. (Győr, 1863, 359 p.)
16. Lux Géza beszámolóját lásd: Technika 9 (1940, 268–273 pp.)
17. Lásd Kozák Éva tanulmányát a 12. jegyzetben!
18. A templom építészeti bemutatását Náczy József és Kozák Éva művei alapján követtük el.
19. „...minémű...eszközökre leszen szüksége, hogy Szent Kereszth Toronyokból a kőveket le fejthessék... A midőn elválasztják a két Toronyot, puskaporral láthatunk hozzájuk...” – készült a feljegyzés 1794. márc. 12-én a bokodi tó gátépítésénél. Közl.: Révhelyi E. i. m. 449 p.
20. A grófnő az összegyűjtött faragványokat 1795. szept. 8-án Csákvárra szállíttatta, és azokat az egyik nyolcszögletes pilléren össze-vissza elhelyezve, a parkban férje emlékére kiállíttatta. Lásd: Rómer Flóris: A Bakony (Győr, 1850, 53–54 pp.)
21. „Félre, te, portánk mennyei csöndjét törni merészlő, rendzavarót nem tűr meg isteni rendünk.” – zúdítja felénk lendületes kétsorosát az ismeretlen fordító. Lásd: Uskert Kálmán: Kirándulások Majkra (in.: A tatai kegyestanítórendi gr. Esterházy Miklós reál gimnázium értesítője, Bp., 1933–34, 84 p.)
Az eredeti latin felíratot közli: Nitsch Árpád János: Majk... története (Győregyházmegye Könyvsajtója, Győr, 1910)
22. Az ajánlat szerzője ezúton mond köszönetet: Tarjáni Antalnak a fényképekért, Nagy Lászlónak a rajzokért és Magyarits Katalinnak – mindezeket felül is.